

Från tysk höst till tysk vår

Fem musikpersonligheter i svensk exil
i skuggan av nazismen och kalla kriget

Henrik Rosengren

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Till mina föräldrar,
Gun och Ingvar Rosengren

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlägga
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 1206
221 05 Lund
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och Henrik Rosengren 2013

Sättning: Stilbildarna i Mölle, sbmolle.com

Omslag: Jacob Wiberg

Omslagsbilder: Foton av studiens huvudpersoner – Maxim Stempel, Ernst
Emsheimer, Richard Engländer, Hans Holewa och Herbert Connor.

Foto av Connor: Tage Ulmerudh, övriga fotografer okända.

Tryck: ScandBook, Falun 2013

ISBN 978-91-87351-28-0

Innehåll

Förord	7
Forskningsuppgiften	9
Det historiska sammanhanget	23
Maxim Stempel och den kommunistiska lojalitetens pris	53
Ernst Emsheimer och lojalitetens kompromiss	127
Richard Engländer och ”det andra Tyskland”	185
Hans Holewa och modernismen som protest	229
Herbert Connor – folkbildning i exil	277
Slutsatser och reflektioner	323
Noter	335
Källor och litteratur	378
Personregister	396

Förord

Jag står som ensam författare till denna bok och bär det fulla ansvaret för innehållet. Men även om forskning och skrivande i den form jag ägnat mig åt till syvende och sist är ett ensamarbete är man beroende av intellektuellt, praktiskt och socialt stöd från andra människor. Det finns således en rad personer och institutioner som förtjänar att uppmärksammas.

Min forskning har ingått i ett större forskningsprojekt med titeln *I skuggan av Förintelsen. Judars integration och kulturskapande i Sverige före, under och efter andra världskriget*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Detta projekt har syftat till att undersöka svensk-judiska kulturpersonligheter verksamma i Sverige under 1900-talet mot bakgrund av Förintelsen och individernas nationella respektive kulturella lojaliteter och estetiska uttryck. Övriga deltagare i projektet har varit konstvetaren Tanja Schult och historikern Harald Runblom. Jag vill rikta ett stort tack till det stimulerande och trevliga samarbete som vi haft under de senaste åren. Ett tack ska också riktas till medlemmarna i nätverket ”Judarna i Sverige – en minoritets historia”, inte minst dess ledningsgrupp med samordnaren Carl Henrik Carlsson som primus motor, som stött vårt projekt med kommentarer, antologiproduktioner och konferensarrangemang.¹

Riksbankens Jubileumsfond har finansierat projektet och tryckningen av denna bok. Den professionalism och smidighet som kännetecknar fondens medarbetare har i stor utsträckning gagnat forskningsarbetet.

Helmut Müssener och Kristian Gerner har läst hela manusversioner och gett kommentarer som avsevärt förbättrat slutresultatet. Ett tack går också till Lars M Andersson för hans initierade kommentarer på inledningskapitlet.

Jag vill särskilt nämna det positiva bemötande som jag fått av Paul Stempel, Mikael Holewa, Ulf Connor samt Peter och Anja Emsheimer, som frikostigt delat med sig av sina familjeberättelser och därigenom fördjupat min förståelse för exilens villkor. Ett tack går också till Agata Schindler som tog emot mig i sitt hem i Dresden för att samtala om

Richard Engländer, till Anders Hammarlund för ett samtal om Emsheimer och till Jan Ling i Göteborg för lunch och diskussion om Emsheimer och Musikhistoriska museet. Dr Primavera Gruber i Wien gav mig tillåtelse att använda databasen *Forschungsdatenbank Bioexil Primavera Driessen Gruber* vilket jag är mycket tacksam för.

Ett generöst resestipendium gav mig möjlighet att under en månads tid vistas i Svenska Akademiens lägenhet i Berlin, där jag kunde ägna mig åt arkivstudier och skrivarbete. Tack till Odd Zschiedrich för all praktisk hjälp kring denna vistelse.

Annika Olsson på Nordic Academic Press har förvandlat ett Word-manus till tilltalande boksidor och dessutom fungerat som ett intellektuellt, språkligt och estetiskt bollplank. Detta har varit ett mycket givande samarbete.

Slutligen går mitt tack till min hustru Sofia och våra barn Julia och Astrid, som oförtjänt hamnat in i en historikers märkliga vardag. Ni är allt.

Båstad, sommaren 2013

Henrik Rosengren

Forskningsuppgiften

Den nazistiska ideologin medförde att stora grupper av människor lämnade Nazityskland och Österrike för att undkomma våld, repressalier och död. Majoriteten flydde antingen på grund av raslagstiftningen eller för att de var eller uppfattades vara politiska motståndare till regimen och dess ideal. I båda fallen utgjorde de ett förment hot mot det nationellt tyska och nazistiska. I sin exil blev dessa människor gränsöverskridare ur flera synvinklar. Geografiskt lämnade de en stat för en annan och sociokulturellt ställdes de inför nya språk, annorlunda kulturella koder och mer eller mindre okända professionella miljöer. Medan människor i gemen är medvetna om ett hem, en kultur, en omgivning, är de som lever i exil medvetna om två. De lever med två dimensioner samtidigt – en kontrapunktisk medvetenhet, för att tala med Edward Said.²

Som gränsöverskridare representerade de som tvingades lämna Nazityskland och det av nazismen influerade Österrike den transnationella historia som präglade det korta europeiska 1900-talets första hälft.³ Perioden rymde såväl nationalistiska ytterligheter likt nazism och fascism och en intensifierad nationell patriotism uttryckt som ett motstånd mot nazismen, som banbrytande tankar om transnationella organisationer och samarbeten. Nazistisk och kommunistisk diktatur ställdes mot liberal demokrati. I flyktingarnas gestalter och erfarenheter sammanvävdes nationalismens offer och nationella föreställningar med bilden av nationellt och kulturellt gränsöverskridande. Därtill kom den kommunistiska ideologin, som kunde fungera både som en plattform för antinazistiskt motstånd och en utopisk förhoppning om ett nytt dynamiskt samhälle.

Andra världskrigets slut var en tid då den moderna välfärdsstaten tog form, med Sverige som mönsterexempel. Perioden kännetecknades också av att kommunistiskt organiserade samhällen såg dagens ljus och att en ny världsordning växte fram där de gamla europeiska stormakterna var detroniserade. Den europeiska politiska dominansen ersattes av en maktkamp och ett kallt krig mellan supermakterna Sovjetunionen och USA och deras respektive anhängarstater. I den

ideologiska kraftmätningen mellan de två blocken ställdes kommunism mot kapitalism. Det var i denna kontext ett nytt liv i exil skulle ta form.

För individerna innebar exilen uppbrott och anpassning, men också ett behov av kontinuitet. De bar med sig erfarenheter, kunskaper och föreställningar vilka ömsom övergavs, ömsom betonades, med funktionen att utgöra en kontinuitet som gav trygghet under omvälvande perioder och miljöbyten. För de stater som mottog exulanterna⁴ var individerna i många fall viktiga injektioner till politiska, vetenskapliga och kulturella miljöer. De blev "Hitlers gåva" till mottagarlandet.⁵ I svenska sammanhang har Per T. Ohlsson med en elegant formulering betonat hur de tyskspråkiga flyktingarna öppnade "folkhemmets fönster mot Centraleuropa".⁶ Deras bidrag till det svenska kulturlivet blev nazismens misslyckande.

Undersökningens fokus

Föreliggande studie är en kollektivbiografisk analys av fem tyskspråkiga musikpersonligheter i svensk exil vilkas liv kom att formas av 1900-talets estetiska, nationella och ideologiska brytningar. Hans Holewa, Maxim Stempel, Ernst Emsheimer, Herbert Connor och Richard Engländer hade en professionell och formativ bakgrund i Tyskland, Österrike, Danmark och Sovjetunionen. De kom alla att påverkas av nazismen, men på olika plan. Holewa och Emsheimer lämnade Österrike respektive Tyskland innan den nazistiska raslagstiftningen hade implementerats, men den kom ändå att påverka deras situation i Sverige genom exempelvis indragna medborgarskap. Stempel, Connor och Engländer drabbades direkt av raslagarna vilket föranledde deras sorti. I sin svenska exil kom samtliga fem att fortsätta sina verksamheter som tonsättare, musikskribenter, musiker, vetenskapsmän, folkbildare och pedagoger. Urvalet bygger på uppfattningen att dessa fem personer var de som oftast syntes i offentligheten under exilen, både som utövande musiker och som skribenter, bland de invandrande tyskspråkiga musikpersonligheter som drabbades av raslagarna och som stannade i Sverige under resten av sina liv.⁷

Grundläggande persondata om exulanterna:

Namn	Levnadsår	Ankomst till Sverige	Födelseort, verksamhetsort före exilen	Huvudsaklig profession	Svensk medborgare
Herbert Connor	1907–1983	1/9 1937, via Danmark	Berlin, Köpenhamn	Musikfolkbildare, skriftställare	1948
Ernst Emsheimer	1904–1989	20/12 1936, via Sovjetunionen	Frankfurt a.M., Leningrad	Musiketnolog, museichef, professor	1949
Richard Engländer	1889–1966	17/5 1939	Leipzig, Berlin, Dresden	Musikhistoriker, skriftställare, musiker, professor	1947
Hans Holewa	1905–1991	2/8 1937	Wien	Tonsättare, pianist, radio- medarbetare	1948
Maxim Stempel	1898–1972	3/4 1937	Odessa, Berlin, Wien	Musikskribent, pedagog, musiker	1947

Jag kommer att analysera individernas exiltillvaro i Sverige med särskild inriktning mot frågan om lojaliteten till de svenska, judiska och tyskspråkiga kulturarven, till ideologier, nationalstater och estetiska hållningar. Exulanterna riktade sin konstnärliga och yrkesmässiga verksamhet mot en kulturell offentlighet. Sätillvida vidgas studien till att inte enbart handla om individernas upplevelser och förhållningssätt utan även receptionen av deras verksamhet och villkoren i exilen samt deras bidrag till det svenska musiklivet, ett musikliv präglad av vitalisering, debatt och konkurrens. Undersökningen tar avstamp i Suids påstående att ”den moderna västerländska kulturen till stora delar är en produkt av landsförvisade, emigranter, flyktingar”.⁸

Det är ingen slump att studien fokuserar tyskspråkiga musikpersonligheter med judisk bakgrund som flydde från Nazityskland till Sverige. Vad motiverar en historiker att ägna sig åt just musikpersonligheter i exil? Som Dörte Schmidt framhållit kan studiet av musikområdet, utifrån föreställningen om musiken som ett gränslöst kommunikationsmedel, på ett mer allmänt plan ge nya och fördjupade infallsvinklar kring den vetenskapliga exilproblematiken inom områden som vardagshistoria, integration, identitetsforskning etcetera.⁹ I denna undersökning bryts dock uppfattningen om musikens transnationella karaktär mot den

nationella nimbus som den också laddades (och laddas) med. Musiken sågs sedan 1800-talet som den tyska av konstater. Denna föreställning i kombination med den vid 1900-talets inledning etablerade synen på judarna som ett nationellt hot mot ”tyskheten” öppnar för historievettenskapliga analyser av tyskspråkiga musikpersonligheter vilka uppfattades som judar.¹⁰ Det finns också en spänning i de starka kulturella kopplingarna mellan Sverige och Tyskland samt hur de förändrades under den undersökta perioden. Exulanterna lämnade Nazityskland och dess politik i egenskap av Tysklands och ”det tyskas” förmenta fiender. De kom till Sverige som bärare av ett tyskspråkigt kulturarv i en tid då tyskhetens kulturella hegemoni ifrågasattes på många håll.

Undersökningens tidsmässiga avgränsning utgörs av individernas levnadsår, men huvudfokus ligger på perioden 1930–1965. Denna period inleds med den nazistiska politiska frammarschen inför maktövertagandet 1933 och avslutas i mitten av 1960-talet då det politiskt bipolära världssystemet inom ramen för kalla kriget börjar ifrågasättas. Begreppet ”kalla kriget” fick sin stora spridning via journalisten och den amerikanske politiske rådgivaren Walter Lippmans bok *The Cold War* från 1947. Startpunkten för kalla kriget brukar sättas till Jalta-konferensen 1945 vilken markerade den samtida politiskt-ideologiska delningen av Europa i en östlig och en västlig sfär.¹¹ Kriget utkämpades på många fronter och inbegrep förutom militära konfrontationer och kapprustning även kulturell propaganda, underrättelseverksamhet och spionage samt ekonomiska påtryckningar. Men framför allt handlade det om ideologiska trosföreställningar.¹² Perioden 1945–1965, den tid då de fem musikpersonligheterna etablerade sig i det svenska samhället, kallas bland kallakrigshistoriker ”det egentliga kalla kriget” eller ”det första kalla kriget”. Inom anglosaxisk kultur- och idéhistorisk forskning har denna efterkrigsperiod också getts etiketten ”det långa femtioåret”. Med avseende på det svenska samhället under denna tids-epok kan begreppet sägas symbolisera en kontinuitet i form av stabilt socialdemokratiskt styre, framväxten av välfärdsstaten, god ekonomisk tillväxt, framtidsoptimism och officiell neutralitetspolitik i förhållande till kalla krigets två läger.¹³

Med utgångspunkt i exulanternas erfarenheter, förhållningssätt och verksamheter inom dessa kontextuella sammanhang formerar sig undersökningen kring ett antal specifika frågeställningar:

- Vilka nationella, kulturella och ideologiska lojaliteter framträder hos exulanterna och hur yttrar de sig?
- På vilka sätt kan lojaliteterna kopplas samman med deras sorti från Nazityskland och Österrike och erfarenheter av nazism, antisemitism, Förintelsen¹⁴ och exilsituationen i termer av kontinuitet och diskontinuitet?
- Hur kan exulanternas estetiska uppfattningar karaktäriseras och vilka kopplingar finns till exilsituationen och kalla krigets bipolära och ideologiska positioneringar i den svenska kultur- och musikdebatten?
- Vad kännetecknar deras bidrag till det svenska musiklivet och deras integrering i det svenska samhället?

Frågeställningarna rör sig både på individuell och strukturell nivå och utgår från föreställningen om ett kontinuerligt växelspel där individen både formar och formas av omständigheterna. De lyfter fram exilens villkor, liksom karaktäristiska delar av det svenska musiklivet från mellankrigstid till kallt krig. Analysen ger också inblickar i kulturella och politiska miljöer i Sovjetunionen, Österrike och de tyska staterna från Weimarrepubliken till Väst- och Östtyskland. Svensk ”utlänningspolitik”, kommunisträdslan, antisemitismen, synen på Tyskland och det kalla kriget är ytterligare aspekter som fångas upp av frågeställningarna.

Tidigare forskning

Studierna av hur tyskspråkiga flyktingar och invandrare från det nazistiska Centraleuropa etablerade sig i exempelvis USA, Israel och Storbritannien, deras exilerfarenheter och deras bidrag till utvecklandet av respektive yrkesfält är legio.¹⁵ Inom det mer avgränsade internationella musikområdet, ett område som relativt sent kom att utgöra en infallsvinkel inom exilforskningen, kan studier som Reinhold Brinkmann och Christoph Wolffs antologi om enskilda musikpersonligheters exil i USA framhävas. Den ger teoretiska bidrag till forskningen om identitet, ackulturation och erfarenheter. Även Dorothy Lamb Crawfords bok om den tyskspråkiga musikerexilen i södra Kalifornien ger en god inblick i frågor om exilens villkor och exulanternas bidrag.¹⁶ Bland tyskspråkiga arbeten bör antologin *Kulturelle Räume und ästhetische Universalität. Musik und Musiker im Exil*, utgiven av Gesellschaft für Exilforschung, lyftas fram. Den berör individuella fall, exiltidskrifter, arkivaspekter, musikvetenskap och musikinslag i

exilfilm.¹⁷ Relevant för min undersökning är också Jutta Raab Hansens avhandling om den tyska och österrikiska exilen i det brittiska musiklivet. *Musik im Exil. Folgen des Nazismus für die Internationale Musikkultur* under redaktion av bland andra Hanns-Werner Heister tar upp receptionsaspekten och det inflytande exulanterna hade på exilmiljöernas musik- och kulturliv.¹⁸ Det finns även en handfull databaser tillgängliga via internet med biografiska uppgifter om förföljda musikpersonligheter under nazitiden.¹⁹

Forskningsfältet kring svensk flyktmottagning på ett mer generellt plan är ganska väl genomarbetat av forskare som Hans Lindberg, Mikael Byström, Karin Kvist Geverts, Pär Frohnert och Klas Åmark.²⁰ Redan 1946 presenterades två betänkanden angående den svenska flyktpolitiken under kriget.²¹ Däremot saknas i stort vetenskapliga studier av exiltillvaron för enskilda individer och receptionsaspekterna i den svenska miljön. Mikael Byströms bok om svensk flyktpolitik och integrering av flyktingar under andra världskriget och de inledande efterkrigsåren tangerar området, men hans fokus är främst myndigheterna.²² Lakunen inom forskningen när det gäller musikutövande immigranter med judisk bakgrund situation i Sverige har uppmärksammats av musikvetaren Henrik Karlsson.²³

Det finns dock enstaka studier som rör enskilda exulanter i Sverige, inte minst germanisten Helmut Müsseners avhandling *Exil in Schweden* från 1974. Den utgör en betydelsefull replipunkt för föreliggande studie och är som grundforskning ett pionjärbete. Müsseners mycket omfattande bok kartlägger lejonparten av de tyskspråkiga exulanter som anlände till Sverige efter 1933 och även de organisationer som var kopplade till dem gällande flyktinghjälp samt politiska och nationella intressen.²⁴ I kölvattnet av Müsseners studie kom en del andra arbeten kring de tyskspråkiga flyktingarna i Sverige av bland andra Jan Peters, Dieter Günther och Klaus Misgeld.²⁵ Det finns tillika några forskningsinsatser om flyktingförhållanden och exulanter situation i Norge och Danmark. De sistnämnda är dock främst kartläggningar, snarare än analyser.²⁶

Förutom en del punktinsatser i form av artiklar, översiktsverk om det svenska musiklivets utveckling samt biografiska artiklar finns få studier om de personer som den här boken handlar om.²⁷ Det finns några kortfattade musikvetenskapliga analyser av Holewas och Engländers verksamhet i Sverige som är av relevans för detta arbete.²⁸ Ett avbrutet avhandlingsarbete av Claes Witthoff om Holewas tonsättarskap har

genererat en mängd empiriskt material i form av transkriberade intervjuer vilket jag har haft stor nytta av.²⁹

Till skillnad från de uppräknade arbetena, som huvudsakligen utgörs av musikvetenskapliga analyser, är min strävan att placera in de fem exulanterna i en bredare historisk kontext, men också att via nedslag göra biografiska analyser som kan blottlägga de livsvillkor individerna levde under.

Lojalitet, protest, sorti – en teoretisk modell

Att lämna sitt land är ett svårt beslut och emigranten betalar vanligtvis ett högt pris i det att han bryter många starka känslomässiga band. Ytterligare betalning utkrävs när han träder in i den nya omgivningen och anpassar sig till den. Resultatet blir ett starkt psykologiskt tvång att tycka om det man betalat så dyrt för.³⁰

Den amerikanske ekonomen Albert O. Hirschman fångar två centrala aspekter av landsflyktigas situationer som är giltiga oavsett tid och rum: uppbrott och anpassning. Hirschman kunde tala av egen erfarenhet. Född och uppvuxen i en judisk medelklassfamilj i Berlin och politiskt aktiv på vänsterkanten tvingades han lämna Tyskland 1933 och sedermera Frankrike 1940.³¹ Det var sannolikt även dessa erfarenheter som låg bakom Hirschmans vetenskapliga teoribildande. Utifrån begreppen ”sorti”, ”protest” och ”lojalitet” sökte han skapa en övergripande tankefigur som gick att tillämpa på individers förhållande till olika former av gemenskaper och sammanslutningar. Förutom att Hirschmans begreppsapparat är grunden för den historia som berättas i föreliggande bok har hans öde som tysk-judisk intellektuell invandrare i en ny vetenskaplig, social och kulturell miljö uppenbara beröringspunkter med exulanterna i min undersökning.

År 1970 lanserade Hirschman en teori om hur individer kan agera om de är missnöjda med sina relationer till exempelvis företag, organisationer och stater. Utgångspunkten är visserligen den ekonomiska sfären, men Hirschmans modell har visat sig användbar inom högst varierande områden.³² Grunden är begreppen ”sorti” och ”protest”. Sorti innebär att individen visar sitt missnöje med den organisation eller det företag han har en relation till genom att exempelvis sluta köpa en produkt, gå ur en organisation eller – om det rör en stat – emigrera. Protest innebär att missnöjet artikuleras och riktas mot den aktuella sammanslutningen eller staten, till exempel i form av skrivelser, artiklar eller

demonstrationer. Protesten kan användas antingen individen är kvar i eller har lämnat organisationen eller staten och är en grundläggande funktion i varje politiskt system. Syftet är att förändra ett förhållande som individen uppfattar som problematiskt.³³

Sorti och protest står i förhållande till varandra, bland annat genom att möjligheterna till sorti minskar sannolikheten att protesten används. Ju lägre kostnader ett uppbrott medför, desto lättare är det för individen att genomföra det. Givetvis är handlingen att sluta köpa en produkt och att emigrera väsensskilda, och så också hur förhållandet mellan sorti och protest ser ut i respektive fall, men grundresonemangen och begreppsapparaten går att tillämpa på många olika situationer.

Genom att tillföra begreppet "lojalitet" fördjupar Hirschman sitt resonemang om hur sorti och protest förhåller sig till varandra. Lojalitet uttrycker tillhörighet, och manifesteras genom tal, skrift, konstnärliga uttryck och handling. Det har dock inte den djupare psykologiska innebörd som identitet har. Lojalitet begränsar användandet av sorti och intensifierar protesten. Om en medborgare i en demokratisk stat uppfattar att staten begår felaktigheter är sannolikheten större att vederbörande protesterar än lämnar sitt land eftersom kostnaderna för att göra sorti är alltför stora i förhållande till lojalitetens band. Lojaliteten är beroende av vilka alternativ som finns tillgängliga för individen.³⁴

Sorti- och protestalternativen i Hirschmans mest grundläggande betydelse förutsätter självständiga aktörer.³⁵ I mitt fall rör det sig dock även om individers förhållande till auktoritära stater som Nazityskland, det fascistiska Österrike och Sovjetunionen, där aktörernas självständighet är starkt inskränkt. Handlingsutrymmet måste då ses i relation till dessa inskränkningar, som exempelvis kan yttra sig i att alternativet protest medför så grova sanktionsåtgärder från den auktoritära staten att protest inte är ett rimligt alternativ. Då återstår i många fall bara sorti.

Sortin kan också vara påtvingad och innebära att kostnaden för att stanna kvar överskrider uppbrottets pris. Detta gällde i allra högsta grad de europeiska judarna under 1930-talet. Sortin förutsätter vidare en stat eller ett område att fly till. Presumtiva mottagarländerns avoghet, vilket får sägas vara regel snarare än undantag, har inskränkt judiska och många andra flyktinggruppers möjligheter att göra sorti.

Protesten gentemot ursprungsstaten kan vanligare lättare framföras i den miljö personen emigrerat till. I exillandet kan individen också uttrycka en lojalitet till vissa specifika och positiva värden som är för-

knippade med den miljö vederbörande lämnat. Sorti-, protest- och lojalitetsbegreppen kan även appliceras på hur personerna relaterar till olika kulturarv, politiska ideologier, religiösa föreställningar, familjesituationer etcetera. Begreppet ”kulturarv” återkommer i studien, särskilt i bemärkelsen det judiska och det tyskspråkiga kulturarvet, och det tolkas konstruktivt, det vill säga som utvalda, formbara kulturforeteelser med en särskilt betydelsebärande funktion inom en föreställd nationell gemenskap.³⁶ Begreppsapparaten sätter fingret på det för biografiskrivandet så centrala förhållandet mellan struktur och aktör. Hur påverkar strukturen aktörens möjligheter att göra sorti eller vädra sitt missnöje medelst protest? På vilket sätt utgör strukturella förhållanden ett skäl för sorti?

Exilen – kontinuiteter och brytpunkter

Den specifika situation som exiltillvaron utgör har anknytning till Hirschmans begrepp ”sorti”, ”lojalitet” och ”protest”. Exilen kan vara både inre och yttre. En inre exil utgörs här av en situation som har uppkommit som en följd av de politiska restriktioner som förhindrar individen att verka fritt i ursprungsmiljön.³⁷ På ett mer övergripande plan har den inre exilen i vissa sammanhang uppfattats som en källa till kreativitet. Utanförskapet föder enligt detta synsätt nya unika och banbrytande idéer.³⁸

Den yttre exilen har att göra med sortin från ursprungsmiljön och den nya situationen i exilmiljön. Den kan förstås som en brytpunkt och ett brott med det gamla, en diskontinuitet. Men exilsituationen innehåller även en strävan efter kontinuitet och efter att följa redan upptrampade stigar. Den innebär vidare en dubbelhet som inbegriper ett avståndstagande både från det ursprungliga och från det nya och okända. Samtidigt kan exilsituationen ge uttryck för en tydligare manifesterad lojalitet till det man lämnat, de egna rötterna, och en önskan att hålla fast vid det gamla. Exilen kan också leda till en förstärkt lojalitet gentemot det nya hemlandet, miljön och kulturen – kanske som en konsekvens av det psykologiska tvång som gör att man vill passa in, som Hirschman skriver. En sådan lojalitet förstärker integreringsprocessen i den nya miljön.

Jag utgår i min undersökning från att exilen kan fungera som en katalysator för exulantens föreställningar, konstnärliga uttryck, lojaliteter och bearbetningar av sina erfarenheter. Ingen av de personer jag studerar återvände till hemlandet (något 70 procent av de tysktalande

emigranterna gjorde³⁹). Däremot kan kulturutövningen, forskningen och förankringen i ett kulturarv fungera som en kontinuitet till den ursprungliga kulturella och intellektuella hemvisten och därmed som ett sorts återvändande, en asyl i bildlig bemärkelse.⁴⁰ Lydia Goehr formulerar detta som exilens dualism. Istället för att tala om ”antingen eller”, ett före och ett efter exilen, vill jag peka på en situation av ”både och” där erfarenheter, lojaliteter och föreställningar både bryts och fungerar som kontinuiteter inom ramen för exilens krav. Dualismen är framför allt kopplad till de spänningar och transformeringar som exilsituationen bär med sig.⁴¹

Kollektivbiografi som metod

Jag har använt en kollektivbiografisk metod, en metod som är otillräckligt problematiserad inom den historievetenskapliga disciplinen trots sin analytiska potential, menar Barbara Caine. Ett grundläggande problem är termens vidd. En kollektivbiografi kan vara allt från en samling personhistoriska essäer till alla biografiska studier som inbegriper fler än två personer. Ett sätt att bryta ner denna variationsrikedom är att tala om två olika analytiska mål med den biografiska angreppsvinkeln. Ett gruppbiografiskt perspektiv används för att analysera de nära kontakter som kan finnas inom en grupp individer med släktförbindelser, vänskapsförhållanden eller gemensamma idéer, aktiviteter och mål. I fokus står förhållandena mellan individerna snarare än individernas liv utanför själva kontaktytorna. Detta skiljer sig avsevärt från den universella biografien eller nationalbiografien, där individerna fungerar som representanter för ett skrå, en nation eller en sammanslutning men där individernas liv också kan läsas parallellt.⁴² En utgångspunkt som hänger samman med den universella biografien är att förhålla sig till den som en metod att fånga in en tidsanda, en epok eller ett visst kulturellt, politiskt, intellektuellt eller ekonomiskt område – det man i Bourdieus anda skulle kunna kalla ett fält. Då används individerna för att lyfta fram relevanta aspekter i omgivningen. De behöver då inte nödvändigtvis representera omgivningen utan kan också fungera belysande för de omgivande strukturerna för att de skiljer ut sig. Genom att använda flera individer med gemensamma beröringspunkter skapas en mer varierad strukturell bild än om endast en person biografieras. Föreliggande studie ansluter sig till denna tredje infallsvinkel.

Till skillnad från den kollektivbiografiska tradition som särskilt Bourdieu förknippas med, där metoden syftar till att söka efter mönster och strukturer på bekostnad av de individuella porträtten och levnads-erfarenheterna, kombinerar den modell jag använder både strukturella och aktörsanknutna perspektiv.⁴³ Den kräver en balansgång mellan de individuella porträtten och de strukturella betingelser som personernas liv kan lyfta fram och belysa. De undersökta individerna erbjuder inblickar i olika delar av det svenska musiklivet – vetenskapen, musikkritiken, tonsättarnas villkor, folkbildningen, musikutövändet och musikdebatten. Deras mångfasetterade kompetens innebar att de var verksamma inom de flesta musikområden, med populärmusiken som det mest märkbara undantaget. Analysen av deras verksamheter och ställningstaganden kan bidra till en förståelse av och inblick i väsentliga aspekter av det framväxande svenska musiklivet under efterkrigstiden, även om någon heltäckande bild förstås inte är möjlig att ge. Men exulanternas liv och erfarenheter ger också inblickar i tidens nationella, raspräglade och antisemitiska föreställningar och de centrala slitningarna mellan demokrati och diktatur, kapitalism och kommunism, traditionalism och modernism.

Vissa av exulanterna samarbetade med varandra. Det svenska musiklivet var inte större än att deras vägar korsades. De bildade dock inte i sig själva en grupp med täta kontakter och kan därför inte analyseras utifrån en renodlat gruppbiografisk infallsvinkel. De ingick inte heller i någon avgränsad gemenskap inom musikfältet avseende estetisk inriktning, som exempelvis medlemmarna i den tongivande Måndagsgruppen. De undersökta individernas olikheter kommer att betonas, inte minst vad gäller deras uppfattning om musik och musikpolitik. De hade olikartade erfarenheter av nazism, antisemitism, Förintelsen och exiltillvaron.

Jag tar även fasta på de karriärmässiga villkoren och levnadsbetingelserna inom ramen för individernas integrering i det svenska samhället i allmänhet och musik- och kulturlivet i synnerhet. Med den kollektivbiografiska ansatsen är strävan att finna mönster i individernas situation som kan säga något om de samhällen och mer specifikt de musik- och kulturliv de verkade i. Samtidigt gör det begränsade antalet undersökningssubjekt att mer djupgående studier av individerna är möjliga.⁴⁴ Vad som förenar dem, och ett kollektivbiografiskt metodval, är att de var tysktalande bärare och förmedlare av ett tyskspråkigt kulturarv och att de drabbades av den nazistiska raslagstiftningen på grund av sin

judiska bakgrund samt att de var verksamma inom musikområdet och att denna verksamhet yttrade sig offentligt.

Material

Källmaterialet är mycket brokigt. Rapporter, korrespondens och polisförhör från Utlänningskommissionen (SUK) speglar de svenska myndigheternas mottagande av exulanterna. På Musik- och teaterarkivet finns ämbetsarkiv rörande Emsheimers tid vid Musikhistoriska museet, däribland en del korrespondens. I Uppsala återfinns Richard Engländerns arkiv (UUB) samt Carl-Allan Mobergs arkiv (Uppsala stadsarkiv), främst brevkorrespondensen har varit viktig för analysen. En del mindre arkiv, såsom Emigranternas självhjälp, är också deponerade på UUB.

Beträffande Hans Holewa har de transkriberade intervjuer som den framlidne Claes Witthoff gjorde med honom och som skulle resultera i en doktorsavhandling utgjort en viktig ingång. Detta arkiv innehåller också en del tidningsklipp och transkriberade radiointervjuer och finns på Musik- och teaterbiblioteket, tidigare Statens musikbibliotek.

På Sigtunastiftelsen har jag tagit del av en klippsamling rörande musikämnen samt klippböcker med *Expressens* Yngve Flyckts artiklar. På Riksarkivet i Arninge har jag gjort nedslag i Judiska församlingens samt Säkerhetspolisens arkiv (SÄPO).

Materialet om Maxim Stempel i SÄPO:s arkiv har sekretessgranskats eftersom det rör förhållanden efter 1948. Det har inneburit att hemligt material har plockats ut innan jag har fått ta del av det.

Jag har också gjort arkivstudier på Regionarkivet i Göteborg, Rigsarkivet i Köpenhamn, Österreichisches Staatsarchiv och Wiener Stadt- und Landesarchiv, båda i Wien, samt Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaft i Berlin bland annat för att ta del av myndighetsmaterial och korrespondens.

Jag har träffat barn till samtliga exulanter med undantag av Richard Engländer, som inte efterlämnade några nära anhöriga. Det har rört sig om samtal med syfte att hitta ytterligare material och pröva lösa hypoteser, snarare än regelrätta intervjuer. Maxim Stempels son Paul lät mig ta del av en mängd material, företrädesvis tidningsklipp men också en del myndighetsmaterial.

Materialmängden är oöverskådlig och en fullständig genomgång har inte varit möjlig. Mitt urval har styrts dels av tidsavgränsningen, dels av undersökningens tematik. Genom att identifiera nyckelpersoner i

exulanternas privata och professionella umgänge har jag ringat in vilken korrespondens jag har velat analysera.

Disposition

Efter inledningen, där forskningsuppgiften och dess förutsättningar presenteras, följer ett antal kapitel som bildar en kontextuell bakgrund till undersökningen. Syftet är att lyfta fram de infallsvinklar som hade betydelse för de fem individernas exiltillvaro, såväl yrkesmässigt som existentiellt. I de fem empiriska biografiska kapitel som sedan följer görs återkopplingar till Hirschmans teoretiska begrepp och de kontextuella delarna i inledningen. Dessa kapitel innehåller även en del ytterligare kontextuella utvecklingar som är mer specifikt relaterade till respektive exulant men som sammantaget bildar en mosaik av svenskt och europeiskt musik- och kulturliv under 1900-talets första hälft. Varje biografiskt kapitel avslutas med en summering av de viktigaste delresultaten.

Avslutningsvis följer ett kapitel som lyfter fram de viktigaste resultaten av undersökningen. Där gör jag också en internationell utblick och jämför mina resultat med internationell forskning.

Det historiska sammanhanget

Ernst Emsheimer kom till Sverige i december 1936 via Leningrad, där han befunnit sig sedan 1932 efter att ha lämnat Frankfurt am Main på grund av ekonomiska problem i familjen, vänsterideologisk övertygelse och det hårdnande politiska klimatet i Tyskland. Maxim Stempel anlände i april 1937 och Hans Holewa i augusti 1937, båda från Wien. Våren 1935 hade Herbert Connor flytt från Berlin till Köpenhamn. I september 1937 kom han till Sverige. I elfte timmen, efter polisförhör i samband med pogromnatten i november 1938 och intensiv brevväxling med universitet i USA, anlände så Richard Engländer till Sverige som transitflykting i februari 1939.

De fem män som denna bok handlar om anlände till Sverige i skarven mellan 1927 och 1937 års utlänningslagar. Sedan början av 1930-talet och den ekonomiska krisen präglades Västeuropa av en alltmer restriktiv flyktingpolitik.⁴⁵ Argumentationen i den svenska utlänningsdebatten under dessa år kretsade huvudsakligen kring invandringens så kallade raspåverkan samt konsekvenserna för arbetsmarknaden. De humanitära aspekterna fick betydligt mindre utrymme. 1927 års lag var den första sammanhållna lagen som reglerade utlänningsars vistelse i Sverige. Den hade två syften: att värna arbetsmarknaden och att skydda ”den nordiska rasen”. Lagen innehöll inga direktiv kring vilka personer som fick stanna, däremot vem som kunde avvisas. I vilken mån en individ kunde definieras som politisk flykting var en avgörande faktor för möjligheterna att få uppehållstillstånd. Det fanns ingen enhetlig definition av begreppet ”politisk flykting” och det användes ej heller i lagtexten. Innebörden var dock klar. Personer som hävdade att de var politiska flyktingar kunde inte avvisas vid gränsen och deras ankomst skulle anmälas till Socialstyrelsen som, fram till krigsutbrottet, i sin tur skulle inhämta ett yttrande från Utlänningsnämnden. Som politisk flykting kunde man också överklaga ett utvisningsbeslut.⁴⁶ Ehuru de svenska myndigheterna åtminstone fram till hösten 1941 inte betecknade personer som flytt undan de nazistiska raslagarna som politiska flyktingar är

Stora famnen

Den nazistiska tidningen *Den svenska nationalsocialisten* visade den 1 februari 1939 sin avsky mot flyktingar, bland annat genom denna karikatyr.

det i ett vetenskapligt sammanhang relevant att betrakta dem som sådana eftersom de flydde från ett politiskt system.⁴⁷

Efter tre månader i Sverige krävdes uppehållstillstånd för fortsatt vistelse. Från länder gentemot vilka Sverige hade visumtvång, företrädesvis östeuropeiska, gällde andra regler. Vid krigsutbrottet i september 1939 infördes dock visumkrav för samtliga utlänningar som ville komma till Sverige.⁴⁸

1937 års lag innehöll inga större förändringar beträffande lagtextens innebörd. Däremot var det explicita syftet nu endast att värna landets arbetsmarknad och inte längre att skydda ”den svenska rasens renhet”. I debatten som fördes 1936 inför den nya lagen förekom emellertid rasnationalistiska och antisemitiska argument för en restriktiv invandringspolitik. Flyktingströmmen från Nazityskland hade blivit verklighet vid denna tid och judarna och de som uppfattades som judar kom att hamna i diskussionernas blickfång.

I debatten riktades antisemitismen särskilt mot judar från östra Europa. Utbrytargruppen från högerpartiet, Nationella gruppen, speglade i sin motion en förhärskande uppfattning om en uppdelning mellan ”västjudar” och ”östjudar”. Motionsförfattarna menade att man måste skilja mellan ”den gamla judiska befolkningen i Wien, kultiverad, agnostisk, musikälskande och uppgående i stadens fina societet” och Polens, Rysslands och Rumäniens ”primitiva judar”.⁴⁹

En viktig administrativ konsekvens av 1937 års lag var att en ny myndighetsorganisation byggdes upp. Inom det gamla ämbetsverket Socialstyrelsen konstruerades bland annat Utlänningsbyrå och Utlänningsnämnden, vilka gavs centrala roller i utlänningsärenden.⁵⁰

Enligt Hans Lindberg kom den svenska flyktinglinjen att karaktäriseras av en lösligt reglerad politik med lagtexter utan fasta formuleringar. I texterna lämnades utrymme för flexibilitet. Det fanns också en strävan att hålla Sverige utanför det europeiska flyktingproblemet vilket bland annat yttrade sig i avsaknaden av initiativ från svenska myndigheters sida att utföra räddningsinsatser. Häri avvek dock inte Sveriges hållning från andra europeiska stater.⁵¹

I september 1938 infördes en förordning som innebar att utlänningar kunde avvisas om man kunde anta att de inte ämnade återvända till hemlandet. Denna åtgärd var särskilt riktad mot judiska flyktingar. I oktober 1938 föreskrev Socialstyrelsen att personer med så kallad J-stämpel i passet skulle avvisas om de inte hade uppehållstillstånd eller gränsrekommendation, det vill säga om de inte bedömdes kunna återvända till hemlandet. Införandet av J-stämpeln i de judiska flyktingarnas pass följde på rädslan för den ökade judiska flyktingströmmen efter Anschluss i mars 1938 och pogromnatten i november 1938. Man ville förhindra det som uppfattades som en hotande judisk invasion.⁵² Krigsutbrottet i september 1939 innebar en skärpning av flyktingmottagandet.⁵³

Uppfattningen att Sverige skulle bedriva en restriktiv flyktingpolitik delades av myndigheter och många politiker och de mest framträdande privata flyktingorganisatörerna, exempelvis Arbetarrörelsens flyktinghjälp och mosaiska församlingen i Stockholm.⁵⁴ Vad gäller mosaiska församlingen i Stockholm menar emellertid Pontus Rudberg att Socialstyrelsen och de amerikanska viseringsreglerna begränsade deras handlingsutrymme. Generellt var de mer generösa mot judiska flyktingar än de svenska myndigheterna.⁵⁵

Enligt Lindberg var motståndet mot judiska flyktingar grundat i rädslan att för stor judisk invandring kunde leda till en uppblående